

**UNIVERSITATEA BABEȘ – BOLYAI
ȘCOALA DOCTORALĂ ECUMENE**

TEZĂ DE DOCTORAT

**Problematica Filioque ca confruntare între
teologie și politică – Tentative de soluționare
în serviciul ecumenismului**

- REZUMAT -

Conducător științific:

Prof. dr. Zamfir Emilia Corina

Candidat:

András Szabolcs

Cluj-Napoca

2019

Conținut

Cuvinte cheie	4
Abrevieri	5
Introducere	6
1. Status Quaestionis	19
1.1. Filioque ca subiect al istoriei teologiei contemporane	20
1.2. Filioque în perspectiva teologiei sistematice	26
1.3. Analiza religiei și naționalismului în literatura contemporană	36
2. Analiza sistematică a principalelor surse patristice	42
2.1. Introducere	42
2.2. Conținutul învățaturii privind purcederea	43
2.3. Rolul Fiului în purcederea Sfântului Duh	52
2.4. Relația dintre trinitologia imanentă și cea economică	61
2.5. Caracterul teologiei în problema purcederii	66
2.6. Concluzii	71
3. Curente contemporane în disputa Filioque	74
3.1. Introducere	74
3.2. Conținutul învățaturii privind purcederea	76
3.3. Rolul Fiului în purcederea Sfântului Duh	83
3.4. Relația dintre trinitologia imanentă și cea economică	103
3.5. Caracterul teologiei în problema purcederii	112
3.6. Concluzii	121
4. Naționalismul religios, obstacol politico-social în calea dialogului contemporan privind problema Filioque	125
4.1. Religia și naționalismul ca fenomene analoage	126
4.1.1. Analogia ca identificare	127
4.1.2. Analogia ca mod de organizare a societății	132
4.1.3. Analogia ca mod de formulare a revendicării drepturilor	139
4.1.4 Concluzii	142
4.2. Religia ca mod de interpretare al naționalismului	143
4.2.1. Rolul religiei în naționalism	144
4.2.2. Importanța simbolului poporului ales în ideologie și în dialog	147

4.2.3. Confesionalizarea ca premisă a naționalismului religios	150
4.2.4. Concluzii	154
4.3. Interferența religiei și naționalismului	155
4.3.1. Cele două moduri ale interconectării	155
4.3.2. Interacțiunea retoricii religioase și naționaliste	164
4.3.3. Adresantul retoricii naționalist-religioase, destinatarul disputei Filioque	168
4.3.4. Concluzii	
4.4. Naționalismul religios ca o ideologie sine stătătoare	173
4.5. Concluzii pe baza analizei celor patru modele	180
5. Posibilitățile dialogului ecumenic privind Filioque în contextul teologiei și al naționalismului religios	190
5.1. Introducere	190
5.2. Principalele caracteristici ale relației ortodoxiei cu ecumenismul	192
5.3. Contextul literar al dialogului despre Filioque	196
5.4. Principalele documente bisericești și ecumenice privind problema Filioque	201
5.4.1. Memorandumul de la Klingenthal	201
5.4.2. Poziția și propunerile lui Yves Congar	204
5.4.3. Declarația clarificatoare al Consiliului Pontifical (1995)	209
5.4.4. Declarația comună ortodoxă-catolică din America de Nord	221
5.5. Rezumatul capitolului	225
6. Concluziile tezei	228
7. Bibliografie	236

Cuvinte cheie

Filioque, ecumenism, politică, naționalism, Sfântul Duh, Sfânta Treime, trinitologie, contemporan, națiune, comunitate, esență, persoană, comuniune, Europa de Sud-Est.

Rezumat

Prezentarea generală a cercetării

Disertația tratează problema Filioque dintr-o perspectivă complexă, nu doar ca un subiect teologic, ci ca un domeniu contemporan de interacțiune și de confruntate între teologie și politică. Cercetarea pornește de la ipoteza că în secolul 20 controversa Filioque nu este doar o problemă teologică, ci implică și un substrat politic, de aceea înțelegerea corelației dintre teologie și procesele politice contemporane poate facilita conturarea cadrului unei convergențe ecumenice. Subiectul ales poate fi considerat marginal și lipsit de actualitate pentru teologia occidentală, datorită analizei extensive a subiectului din perspectiva istoriei teologiei, dar în realitate este o temă relevantă pentru dialogul ortodox-catolic, având în vedere rolul major pe care respingerea doctrinei Filioque îl are în teologia ortodoxă, ca un element de autoidentificare și de delimitare față de înțelegerea apuseană a religiei și a societății.

Dialogul ecumenic a înregistrat un progres semnificativ în deceniile trecute în ce privește înțelegerea purcederii Sfântului Spirit în teologia patristică, respectiv cu privire la istoria formulării clauzei Filioque și a dezbaterilor ce i-au urmat. Teologia occidentală a redescoperit opera Sfântului Maxim Mărturisitorul, ca un posibil mediator între perspectivele răsăritene și apusene. Declarația Consiliului Pontifical Pentru Promovarea Unității Creștinilor, din anul 1995 (*The Greek and Latin Traditions Regarding the Procession of the Holy Spirit*) a apreciat că teologia Sfântului Maxim Mărturisitorul ca o perspectivă viabilă în soluționarea disputei Filioque. Totuși acest subiect desparte în continuare teologia ortodoxă de cea occidentală, și modelează într-o manieră polemică identitatea națională și religioasă.

În teza mea pun accent pe opera principalilor teologi est-europeni (în principal români și ruși), în contextul politic în care aceștia au scris. În aceste țări teologia s-a concentrat asupra apărării credinței ortodoxe și a identității naționale împotriva a ceea ce acestea au perceput ca un expansionism cultural și eclezial apusean. Problema Filioque

continuă să fie pe agenda teologiei contemporane răsăritene ca un element de identitate și de diferențiere între credinciosul *orto-dox* și cel *hetero-dox* (apusean).

Am identificat curente politice care au modelat disputa Filioque din mai multe puncte de vedere: am acordat atenție deosebită perspectivei teologiei ruse din diasporă, poziției teologilor români din perioada interbelică și comunistă (în special lui Dumitru Stăniloae), și am acordat atenție asocierii naționalismului est-european cu religia. În teza mea am argumentat că Filioque nu este numai o problemă teologică, ci un subiect simbolic-emblematic în construcția identității naționale. Evaluarea negativă sau pozitivă a acestei probleme teologice este strâns corelată cu atitudinea autorului față de cultura și bisericile vestice, dar și cu viziunea sa despre națiune și naționalism, respectiv cu acceptarea sau refuzarea dialogului ecumenic. Atitudinea față de creștinismul și cultura occidentală este definită de contextul politico-cultural, ceea ce are urmări asupra modului în care autorul înțelege relația dintre identitatea națională și cea religioasă. Datorită acestor fenomene suntem obligați să delimităm în evaluarea disputei contemporane problema pur teologică a Filioque, și utilizarea sa în scopuri politice-naționaliste, pentru a întări identitatea națională.

Biserica Ortodoxă a avut un aport semnificativ în construcția statului național, iar în statele cu majoritate ortodoxă din Europa de Est ortodoxia are în mod formal sau informal statut de biserică națională. În viziunea socio-politică a Bisericii identitatea națională este în strânsă legătură cu identitatea religioasă, iar naționalismul influențează discursul teologic. În cercetarea mea am studiat atât literatura teologică cât și literatura politică privind naționalismul religios. Literatura teologică privind problematica Filioque este bogată și tratează acest subiect din mai multe perspective, având în vedere că aceasta cunoaște o adevărată renaștere în teologia ortodoxă. Constatări asemănătoare se pot face și despre analiza relației dintre Biserică, credință și politică. În această literatură de specialitate vastă perspectiva ecumenică modelată de politică este însă puțin discutată. Impactul evoluțiilor politice regionale asupra problematicii Filioque a fost atins doar marginal. Prin urmare în disertația mea propun o abordare complexă a caracteristicilor naționalismului est-european și relația acestuia cu religia. Acest subiect a fost cercetat în special de Rogers Brubaker, care propune patru modele de interpretare a relației dintre religie și naționalism. Aplicarea acestor modele facilitează înțelegerea problemei de cercetare propusă în această lucrare. Înțelegerea factorilor politici care obstrucționează

dialogul ecumenic ne dă posibilitatea să schițăm posibile căi de urmat în dialogul ecumenic, pe termen lung. Sper că disertația mea va contribui la noua perspectivă în problema teologică Filioque prin care se poate continua dialogul ecumenic. Teza mea de doctorat dorește să-și aducă aportul la discuția ecumenică prin propunerea unei perspective noi, reflectând asupra schimbărilor survenite în contextul dialogului ecumenic.

Concluzii

În urma analizei din perspectiva teologiei sistematice și ecumenice, respectiv în privința naționalismului religios, se pot formula câteva concluzii și perspective privind premisele și sarcinile dialogului ecumenic:

1. Problema Filioque nu și-a pierdut actualitatea, dimpotrivă este un subiect teologic larg disputat, mai ales în teologia ortodoxă.

2. Problema Filioque este prezentă în mod pregnant în retorica naționalismului religios, ca element emblematic cu rol de identificare: cei care o refuză sunt credincioși fideli ai Bisericii și cetățeni loiali ai statului național, iar cei care folosesc noțiunea de Filioque în Crez sunt eretici, străini, și nu aparțin poporului ales. Astfel respingerea clauzei Filioque protejează înțelegerea corectă a bisericii și a societății, apărându-le de concepția individualistă și de influențele culturale apusene.

3. Folosirea ca simbol a noțiunii Filioque în retorica naționalistă îngreunează dialogul ecumenic, fiindcă o eventuală înțelegere interconfesională ar putea fi interpretată ca un compromis în dauna intereselor naționale.

4. Deși Filioque este o problemă complexă, dialogul ecumenic trebuie să continue pe baza acordurilor deja atinse, dar dialogul teologic trebuie să fie dublat de analizat unor probleme complexe de natură sociopolitică, discutate în această teză de doctorat, deoarece numai astfel pot exista șanse pentru o înțelegere comună pe termen lung.

Pe baza analizei întreprinse se pot formula câteva sugestii privind continuarea discuțiilor interconfesionale:

1. Biserica ortodoxă trebuie să elaboreze o poziție unitară despre viziunea sa privind problema Filioque, incluzând problemele nerezolvate, și să formuleze un răspuns oficial la Documentul clarificator al Consiliului Pontifical privind tradițiile grecești și

latine referitoare la purcedere Sfântului Duh (1995). (Această sugestie a fost formulată încă în 1998 de Fundația Pro Oriente.)

2. Teologia catolică și cea protestantă trebuie să acorde o atenție deosebită contextului sociopolitic și cultural în care se funcționează teologia ortodoxă, și să analizeze mai serios relația dintre teologia trinitariană și identitatea și tradiția națională.

3. Bisericile implicate în dialogul teologic privind problema Filioque trebuie să întocmească o agendă a discuțiilor, care să includă premisele, așteptările fiecărei părți față de aceste discuții, scopul și acordul minimal care trebuie atins. Din perspectiva mea, un astfel de consens minimal ar trebui să includă caracterul normativ al Crezului Niceno-Constantinopolitan, iar pe de altă parte renunțarea la acuzele de erezie. Așa cum a arătat Sfântul Maxim Mărturisitorul, poziția originală a teologiei răsăritene și apusene nu a implicat un antagonism. Poziția sa ar putea constitui punctul de pornire pentru continuarea cercetării doctrinei Filioque și pentru dialogul ecumenic.

4. Teologii ortodocși ar trebui să acorde atenție contextului istoric și motivelor teologice care au dus la formularea clauzei Filioque. În același timp consider că ar trebui adoptată poziția lui Yves Congar, care pleda pentru renunțarea la clauza Filioque în context liturgic și utilizarea formei originale a crezului Niceno-Constantinopolitan.

5. În Biserica Catolică, renunțarea la clauza Filioque în context liturgic nu este nouă. Acest lucru nu înseamnă renunțarea la reflecția asupra rolului Fiului în purcederea și trimiterea Sfântului Duh. Dialogul nu are rolul de a elabora o nouă formulă, ci de a clarifica relația dintre Treimea economică și imanentă, posibilitățile și limitele cunoașterii lui Dumnezeu, contribuția teologiei palamite și aspectele soteriologice ale temei.

6. Teologia și dialogul ecumenic ar trebui să acorde atenție și generațiilor viitoare, și ar trebui să formuleze aspectele teologice legate de doctrina purcederii Sfântului Duh într-un mod inteligibil și nepolemic, punând accentul pe aspectele care ne leagă. Succesul sau eșecul dialogului ecumenic depinde nu numai de teologi, dar și de educatori. În acest sens, în educația religioasă accentul ar trebui pus pe cunoașterea faptelor, pe elementele comune, și ar trebui promovată toleranța față de creștinii de alte confesiune, evitând folosirea noțiunilor cu conținut negativ la adresa celorlate confesiuni (evitarea termenilor ca eretic, schizmatic, etc.)

Lista publicațiilor și comunicărilor

CĂRȚI PUBLICATE ÎN EDITURI NAȚIONALE

Iskola múlt időben - A gyergyószentmiklósi Fogarassy Leánynevelő Intézet története 1876-1948, (Școală la timpul trecut. Istoria Institutului de Fete Fogarassy din Gheorgheni 1876-1948), Editura F&F International, Gheorgheni, 2016. ISBN: 978-606-8352-75-6. Număr pagini: 171.

Volum indexat în WorldCat: <http://www.worldcat.org/title/iskola-mult-idoben-a-gyergyoszentmiklosi-fogarassy-leanynevelo-intezet-1876-1948/oclc/997390857>

ARTICOLE ÎN REVISTE INDEXATE BDI

1. *Rogers Brubaker modelljei a vallás és nacionalizmus viszonyára. Alkalmazási kísérlet a Filioque-vitára (The Models of Rogers Brubaker Regarding Religion and Nationalism Applied to the Filioque-debate)*, Keresztény Szó 29/1 (2018), 5-6, ISSN: 1220-630X (CEEOL)
2. *New Details Regarding the Expulsion of Bishop Gyula Glattfelder from Romania*, Studia Universitatis Babeș-Bolyai Theologia Catholica Latina 1 (2016) 87 - 98, ISSN: 2065-944X (CEEOL)
3. *Az első világháború és következményeinek hatása a gyergyószentmiklósi Fogarassy Leánynevelő Intézet tevékenységére (The Impact of World War I on the Activity of the Fogarassy Highschool for Girls from Gheorgheni)*, Certamen III. Ed. Egyed Emese, Pakó László, Editura Erdélyi Múzeum Egyesület, 2016, 347-352. (CEEOL).
4. *Miért menekül gyermekem otthonról az iskolába? Tanári gondolatok a szülő-gyermek-iskola viszonyrendszeréről (De ce se refugiază copilul meu la școală? Considerații ale profesorului despre relația dintre părinte, copil și școală)*, Keresztény Szó 2014, 10-14, ISSN: 1220-630X (CEEOL).

CONFERINȚE ȘTIINȚIFICE INTERNAȚIONALE CU EDITORI, NEINDEXATE

1. *A Filioque-tétel értelmezési kísérlete a Brubaker-modell alkalmazásával* (O tentativă de interpretare a clauzei Filioque din perspectiva modelelor lui Brubaker), in *Fiatal Kutatók és Doktoranduszok VIII. Nemzetközi Teológus-konferenciája*, Ed. Gábor Kiss, Pécs: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2018, 20-28. ISBN: 978 615 5586 34 7.
2. *Ágostoni visszhangok Dumitru Stăniloae szentháromságtani szeretet-modelljében?* (*Ecouri augustiniene în modelul trinitarian de iubire al lui Dumitru Stăniloae?*), in *Fiatal Kutatók és Doktoranduszok VIII. Nemzetközi Teológuskonferenciájának tanulmánykötete*, Ed. Gábor Kiss, Pécs: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2017, 199 – 208. ISBN/ISSN: 978-615-5579-18-9.
3. *A Filioque-kérdés liturgikus teológiai és politikai összefüggései a 20. században*, (*Aspectele liturgice, teologice și politice ale problemei Filioque în secolul al XX-lea*), in *Liturgikus örökségünk XXI.: "Homo Liturgicus" XX. Liturgikus Szimpozium*, ed. Ivancsó István, Nyíregyháza: Greek Catholic Theological College of St. Athanasius, 2017, 41-51, ISBN/ISSN: 978-615-5073-58-8.

ARTICOLE PUBLICATE ÎN REVISTE NEINDEXATE

1. *Örmények Romániában a 20. század első felében* (*Armenians in Romania in the First Half of the Twentieth Century*), *Keresztény Szó* 30/3 (2019), 18 – 21. ISSN: 1220-630X.
2. *Tanítóképzés a gyergyószentmiklósi Fogarassy Leánynevelő Intézetben* (*Teacher Formation in the Fogarassy Highschool for Girls from Gheorgheni*), *Gyergyói Szemle* 4 (2018), 123 – 134. ISSN: 2393-5677.
3. *Magányos zarándok a szent városban* (*Pelerin solitar în Orașul Sfânt*), *Keresztény Szó* 26/1 (2015), 31 - 36, ISSN: 1220-630X.

RECENZII

1. *Anastasios Kallis: Mi az ortodoxia? (Ce este ortodoxia?)*, *Keresztény Szó* 30/7 (2019), 11-12. ISSN: 1220-630X.
2. Ulrich Wilckens - Walter Kasper: *Felhívás az ökumenére*, *Sapientiana* 1 (2018), 105-107, ISSN: 2060-3231.

PROIECTE INSTITUTIONALE

Titlu proiect: Religion, Human Rights and Politics. The Challenges faced by Eastern Europe, Centrul de Studii Biblice, Director de proiect Zamfir Emilia-Corina.

CONFERINȚE, PREZENTĂRI

- 2019:

- 1 – 3 martie 2019: A XI-a Conferință Internațională de Teologie a Tinerilor Cercetători și Doctoranzi, Nyíregyháza, Ungaria

Titlul lucrării: *A vallásos nacionalizmus jellemzői, különös tekintettel az orosz és a román helyzetre. (Caracteristicile naționalismului religios, în special cazul rusesc și românesc)*

- 2018:

- 21 septembrie 2018 – Conferința Națională a Doctoranzilor din Consorțiul Universitaria

Organizator: Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca

Titlul prezentării: *Naționalismul ca o piedică în calea dialogului ecumenic în problema Filioque*

- 9 – 12 iunie 2018 – The World Council of Churches Commemorating 70 Years of Ecumenism

Organizator: Pro Oriente Foundation, Viena

Titlul prezentării: *The Filioque Debate as Field of Confrontation for Theology and Politics – a Quest for Ecumenical Solutions*

- 10–11 februarie: A VIII-a Conferință Internațională de Teologie a Tinerilor Cercetători și Doctoranzi, Pécs, Ungaria

Titlul lucrării: *A Filioque-tétel értelmezési kísérlete a Brubaker-modell alkalmazásával (Interpretarea tezei Filioque prin aplicarea modelelor lui Brubaker)*

- 2017:

- 20 octombrie – Consultarea *Religie și drepturile omului*

Organizator: Centrul de Studii Biblice, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca

Titlul prezentării: *Modelele lui Rogers Brubaker privind relația dintre religie și naționalism. O aplicare în controversa Filioque.*

- 12–13 mai – A II-a Conferință Transilvăneană a Doctoranzilor de Istorie (Erdélyi Történetek–Történetek Erdélyről), Oradea

Titlul lucrării: *Transilvania, naționalism și teologie*

- 10–12 februarie: A V-a Conferință Internațională de Teologie a Tinerilor Cercetători și Doctoranzi, Pécs, Ungaria

Titlul lucrării: *Ecouri augustiniene în modelul de iubire din trinitologia lui Dumitru Stăniloae?*

- 2016:

- 11–13 noiembrie: Conferința Internațională „Teologie pentru societate”, organizată de Facultatea de Teologie Romano-Catolică, Cluj-Napoca

Titlul lucrării: *Aspectele sociale ale chestiunii Filioque în sec. al XX-lea*

- 9 aprilie: Conferința Internațională pentru Doctoranzi, organizată de Universitatea „Selye János”, Komarno, Slovacia

Titlul lucrării: *Poziția teologiei ortodoxe române în problema Filioque*

- 2014:

- 22 noiembrie: Ziua Științei Maghiare în Transilvania, organizată de Societatea Muzeului Ardelean, Cluj-Napoca

Titlul lucrării: *Influența Primului Război Mondial asupra activității Institutului de Fete „Fogarasy” din Gheorgheni*